

Є. В. Рукавіцина-Гордзієвська
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ

**БІБЛІОТЕКА КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА
ЄВГЕНІЯ БОЛХОВІТІНОВА**

Життя кожної видатної людини – нерозкрита таємниця як для сучасників, так і нащадків. Осуд, повага, заздрість, захоплення найближчих друзів, незнайомих прихильників, затятих конкурентів, вдячних учнів, що виліваються у листах, щоденниках, спогадах, наукових дослідженнях... Чи відображають вони істинний характер далекої в часі особистості? Як врівноважити на терезах долі кар'єру церковного ієрарха і самотність душі, сміливі задуми і незавершені праці? Що рятувало талановиту діяльну натуру вченого від жорстокості суспільства, підозр можновладців, неосвіченості оточення? Ось його щире зізнання – "... книгу лучше хлеба-соли приемлю..."¹. Сенсом буття, жаданим другом, розрадою у найскрутніші хвилини стала для нього бібліотека, унікальна колекція книг і рукописів.

Євфимій Олексійович Болховітінов (1767–1837), більш відомий як митрополит Київський Євгеній², належить до основних фундаторів методики наукових досліджень в археографії, пам'яткознавстві, історичній географії, біобібліографії, дипломатиці, сфрагістиці України й Росії. Найцінніші його праці з історії слов'янської писемності та книгодрукування, публікації віднайдених пам'яток давнини в ґрунтовних описах Воронежа, Новгороду, Пскова, Києва. Оскільки минає вже друге століття, і багато матеріалів, використаних ним, втрачено, праці митрополита, створені на основі тогочасних державних, церковних, приватних архівів та бібліотек, прирівнюються нині до першоджерел.

Він був справді знаменитим істориком на початку ХІХ ст., хоч не залишив повного зібрання своїх творів, так і не закінчив основні задумані дослідження з історії Російської держави, православної церкви. Та за кілька десятиліть його заслуги стали якимсь другорядним явищем серед вражаючих аналітичних праць нового покоління істориків, а потім вза-

галі свідомо замовчувалися через духовний сан. Лише наприкінці ХХ ст. знову перевидаються його словники духовних і світських письменників, історичні описи Грузії, Воронежської губернії, Києво-Софійського собору і Києво-Печерської лаври.

Уявлення про обсяг творчої спадщини Болховітінова значно змінюється після детального дослідження історії формування його особистої бібліотеки³, листування з сучасниками, періодики, різнофахових довідників та офіційних документів. Адже твори вченого здебільшого анонімні, жоден покажчик не подає їх повністю. До того ж, вони часто публікувалися під чужими іменами, криптонімами. Ще одна характерна особливість – їх переробки, переклади й перевидання (самого автора та інших дослідників). Список із 107 праць митрополита (66 друківаних, 23 рукописних, 7 упорядкованих, 11 перекладів), на який всі посилаються, складений був С.І. Пономарьовим у 1867 р.,⁴ а у першому повному каталозі 1995 р.⁵ описано 69 окремих видань (власних 44 і упорядкованих 14 разом з відбитками статей, перекладів 11), що перевидавалися 49 разів; були перекладені 4 рази; статей 70 і ще об'єднаних групами 22 (в них до 500 назв, обсяг – від абзацу до багатьох сторінок), що передруковувалися 113 разів. Ймовірні знахідки чи ідентифікація й інших рукописів, оскільки вчений майже все життя листувався з надзвичайною кількістю осіб – громадськими і церковними діячами, вітчизняними і зарубіжними істориками, письменниками, видавцями, колекціонерами, численними науковими товариствами, духовними й світськими навчальними закладами, яким надсилав свої “разсуждения” та “исторические записки”. Опубліковано лише невелику частку його архіву. М.П. Погодін, який високо оцінював спадщину митрополита, писав М.О. Максимовичу: “Я разбираю бумаги Евгения – одне косточки оглоданные.. Уж верно твоих рук не миновали оне” (1838)⁶. Випадково знайдено листи Болховітінова Г.М. Македонцю (вони були обгорткою для оселедців на Воронежському ринку) і В.Г. Анастасевичу (поліція розпродавала як макулатуру в мішках), а П.І. Савваїтов врятував кілька автографів у Вологді, коли у 1841 р. палили архієрейський архів⁷. Одна з реліквій нині у Пушкінському домі – “Словарь исторический” (1827) з примітками митрополита та Інокентія Борисова, причому книга побувала ще у С. Ботвиновського та Ф. Туровського (Одеса)⁸.

Неофіційний гурток мецената графа М.П. Румянцева⁹, другом і наставником якого був митрополит Євгеній, зібрав найкращих дослідників старовини – М.М. Бантиша-Каменського, Ф.І. Круга, А.Х. Лерберга, Ф.П. Аделунга, Х.Д. Френа, І.С. Голландера, з якими співпрацювали К.Ф. Калайдович, П.М. Строев, П.І. Кеппен, О.Х. Востоков, І.І. Григорович, В.Г. Анастасевич, С.І. Селівановський, а також професори університетів Росії (І.Р. Тимковський, М.Т. Каченовський, І.М. Данилович, І.М. Лобойко, Й.Ф. Еверс, А.М. Шегрен, В.М. Перовициков, Ф.К. Клозіус, М.С. Ар-

цибашев) і Західної Європи (В. Караджич, Б. Копітар, Й. Добровський, Г. Грелльман, К. Газе, К. Мальт-Брен, В. Ганка, П. Шафарик, Ф. Бентковський, І. Раковецький, І. Онацевич, Й. Лелевель, С. Лінде). Збереглися свідчення про їх зустрічі, обмін своїми працями, рідкісними стародруками, журналами, виписками, перекладами, копіями документів, необхідними для досліджень.

А дарування самим митрополитом книжок різним науковим установам, навіть ідей, планів, зібраних і опрацьованих матеріалів або чернеток студентам, яким він викладав у духовних семінаріях і академіях, взагалі було таким значним і довготривалим, що тема його покровительства в науці початку XIX ст., очевидно, невичерпна. Серед цих щедрих пожертв: Московському товариству старожитностей російських – власні праці (друковані й рукописні, зокрема “Изследование о Хождении Даниила XII в.”), граматики Л. Зизанія, І. Копієвича, грамоти, “Шестиднев” XIV ст., монети¹⁰, Академії наук, Імператорській публічній бібліотеці, Вологодській духовній семінарії – нумізматична колекція з 124 золотих і срібних монет, медалей¹¹, Казанському вченому товариству¹², І.М. Снегірьову – всі свої матеріали до словників¹³, М.П. Погодіну – уривки псалтиря XI ст., так і названого Євгеніївським (особливо цінного для історії слов’янського мовознавства)¹⁴, житій і служб XIV–XVI ст., описаних О.Х. Востоковим¹⁵ і т.д.

Особиста бібліотека вченого не була його приватною справою, scho-вищем раритетів, це була своєрідна творча лабораторія з постійно оновлюваним складом. Через 8 переїздів власника повного остаточного каталогу ніколи й не існувало. Залишені в місцях служіння, іноді продані (зокрема, Воронежському народному училищу)¹⁶, частіше подаровані, його книги й рукописи розсіялися з плином часу у фондах провінційних і столичних бібліотек, архівів, музеїв Росії. Але найбільша частина спадку зберігається у НБУВ, де у 20–30-х роках XX ст. були сконцентровані історичні зібрання бібліотек Києва та ЦДІА (фонд Києво-Печерської лаври). Їм дарував за свого життя і заповідав передати все по смерті сам митрополит Євгеній, окрім особистого архіву та нумізматичної колекції¹⁷, що були повернуті родичам: “Об имени моем, которое состоит более в книгах, нежели в вещах и деньгах, завещаю следующее: 1. Указные книги отдать в консисторию управляемой мною епархии. 2. Все рукописные переплетенные книги и дипломы, данные мне от ученых обществ, отдать в библиотеку Софийского собора, а Высочайшие рескрипты в архиерейскую ризницу, где и рескрипты, данные предместникам моим, хранятся. 3. Из книг печатных, коих нет в Семинарии, отдать в оную, а кои есть в ней, те в библиотеку Киево-Софийского собора, для соборян. 4. Ландкарты, атласы, эстампы в академическую библиотеку. 5. Все письменные бумаги и записки непереpletенные отдать наследникам. 6. Все ве-

щи мои, сколько останутся затем, принадлежат наследникам моим... Каталоги книг моих считать вернейшими составленныя в 1825 и 1826, с приобретенными после того книгами, в каталог еще не внесенными, а по прежним каталогам многия книги я уже отдал в семинарии Воронежскую, Новгородскую, Вологодскую, Калужскую и Псковскую и в академии Казанскую и Киевскую... Грешное мое тело прошу погребсти в Сретенском приделе ... в стене Софийскаго собора... Книгу "Церковный календарь", печатанный в Москве 1803 года, с моими в нем записками, – отдать наследникам. Книгу "Четыре евангелии", профессора Чеботарева, с моими замечаниями, – отдать в академическую библиотеку..."¹⁸.

Підсумовуючи відомості про бібліотеку митрополита Євгенія, які вдалося віднайти, можна дійти висновку, що комісія по спадщині у 1837–1838 рр. збирала позичені ним книжки, повертала ті, які йому не належали (приміром, велось листування з бароном С. Шодуаром)¹⁹, загублені з академічної бібліотеки (10) замінили його власними, а за решту (11) клопотала про списання²⁰. Отже, семінарії було передано 6 тис. т.²¹, академії – 145 географічних, історичних, археологічних карт, атласів, креслень і планів, колекцію гравюр²²; консисторії – 170 номерів (176 т.) збірників законів, царських і синодальних указів; собору – 310 рукописних збірників (інший варіант – 307 з 2910 од.) і 346 друкованих (всього 1812 назв видань)²³.

Визначити точний обсяг бібліотеки та архіву вченого неможливо, а приблизно протягом життя він зібрав десь біля 13 тис. од. (або 4 тис. рукописів і 9 тис. книг). Причому, 3853 томи (1678 назв, з них 39 брошур – у рукописних конволютах), 2032 назви рукописів (у 212 збірниках) вже були після перевезення зі Пскова й Петербурга у 1826 р.²⁴ А про подароване митрополитом свідчать архівні справи та віднайдені книжки з датованими написами: у 1824–1825 рр. семінарії 581 т. (426 назв), 43 рукописних збірники, 166 карт, планів та гравюр (126 назв), 42 старовинні монети та мікроскоп²⁵; академії у 1834 р. – придбані за 1,5 тис. крб. у С. Шодуара "Description de l'Egipe" (Paris, 1820–1830.– 24 vol.), а у 1835 р. – ще 141 іноземне видання вартістю 2533 крб.²⁶

У складеному домоуправителем Серафимом Покровським каталозі 1825–1826 рр., за яким і розподілялася спадщина, вказано навіть шафи і полиці у двох митрополичих покоях. Збережено традиційний систематично-форматний (у 2°, 4°, 8°) принцип розміщення, відокремлено книжки, особисті документи (грамоти, дипломи) від рукописів (їх список підготував В.Г. Анастасевич з розкриттям змісту збірників). Основні розділи бібліотеки були такі: 1. Книги богословські; 2. Біблії; 3. Проповіді; 4. Лексикони, граматика; 5. Давні класики; 6. Новіші класики; 7. Книжки загальної літератури, наук і змішаних матерій; 8. Книжки медичні, фізичні, математичні та інших природничих наук; 9. Росій-

ські письменники; 10. Загальна історія й іноземна та біографія; 11. Російська історія та географія. Тобто, зібрання універсального характеру, в основному книжки латинською, грецькою, церковно-слов'янською, російською, польською, французькою й іншими мовами. Одних біблій до 20 видань, приміром, – в Антверпені (1565), Острозі (1581), Страсбурзі (1696) і т.д., чимало служебників, творів отців церкви, казань духовних діячів усіх релігійних напрямів, також художня література від античності до початку XIX ст., тогочасна періодика, але у більшості – це історична та довідково-бібліографічна література: наукові монографії, стародавні трактати, літописи, хроніки, коментарі, різноманітні підручники і посібники, енциклопедії, словники, каталоги, реєстри книгарень, видавництв та ін. Зокрема: Scapula I. “Lexicon graeco-latinum” (Basel, 1506), Lucensij I.L. “Pantheon Antiquitatum” (1630), Patin Sh. “Histoire des medailles” (Paris, 1695), Moreri L. “Le grand dictionnaire” (1740–1749.– 10 vol.), “Encyclopedie” (Paris, 1786.– 9 vol.), “Synopsis etymologiae” (Amsterdam, 1652), Helmold, Arnold. “Chronica Slavorum” (Lubec, 1659), Hofmann I.I. “Lexicon universale” (Lyon, 1698.– 4 vol.), Fabricius J.A. “Bibliographia antiquaria” (Hamburg, 1717), Rousseau J.J. “Dictionnaire de musique” (Paris, 1775.– 2 vol.), “Synopsis criticorum Matthaei Poli” (London, 1669.– 5 vol.), Stritter J. “Memoriae populorum” (Pb., 1771–1779.– 4 t.), “Pandectae canonum Beveregii” (Oxford, 1672.– 2 vol.), “Philologia sacra Glassii” (Jena, 1668), “Apologia pro confessione” (1630), “Lexicon Ciceronianum” (Padova, 1734), Calmet A. “Dictionnaire historique et c. de la Bible” (Toulous, 1783.– 6 vol.), Bossuet J.B. “Pacifitorium orthodoxae Theologiae” (London, 1668), Naruszewicz A. “Historya narodu Poskiego” (1780–1786.– 7 t.), Marivaux P.C. “Spectateur français” (1725.– 12 t.), Ossolinski I.M. “Wiadomosci historyczno-krytyczny” (1819–1822.– 3 t.), Алексеев П. “Церковный словарь” (Спб., 1794.– 3 т.; М., 1815.– 4 т.) та ін.

Очевидно, що власник такого зібрання рідкісних і навіть заборонених видань непересічна, енциклопедично освічена людина, адже в його рукописних і друківаних матеріалах – дослідження з історії всіх держав і народів, їх релігій і права, всіх наук, літератур, мов, а також військової справи, музики, архітектури, медицини... У нього були “Казанье двое” Л. Карповича (Єв’ю, 1616), масонський катехізис І.В. Лопухіна “Некоторые черты о внутренней Церкви” (Спб., 1801), альманах декабристів “Полярная звезда”, поеми “Войнаровский” і “Думы” К. Рилеєва (М., 1825), видання М. Новікова, Біблійного товариства, уніатів, старообрядців і т.д.

Опис рукописної частини (огляд і каталог 365 збірників) колекції митрополита Євгенія зробив М.І. Петров²⁷, але не відокремлюючи від фондів інших київських бібліотек кінця XIX – початку XX ст. Нині вони в Інституті рукопису НБУВ (ф. 301, 305, 306, 312), приблизно до 3 тис. назв разом з неописаними і доданими пізніше документами академічного

і семінарського архіву (ф. 160). Збереглися листи, чернетки, цензурні примірники праць Болховітінова (ф. I, II, V, 233), автографи чи списки неопублікованих або відомих у інших варіантах творів багатьох попередників і сучасників. Зокрема, це подаровані авторами записки І. Лопухіна, Г. Розенкампа, Платона Левшина, а Феофана Прокоповича – від М.М. Бантиша-Каменського, віднайдені і скопійовані – Стефана Новгородця (“Странствіє”), Максима Грека, Йосифа Волоцького (“Просвѣтитель”), Зіновія Отенського (“Истины показаніє”), Петра Могилы, Дмитрія Ростовського, Стефана Яворського та ін. Особливу увагу привертають “Икона Алкивиадская” (1776) Г. Сковороди (ІР, ф. 312, №192/416), “Грамматика пѣнія мусикійскаго” М. Ділецького²⁸ і 30 аркушів першого варіанту 1794 р. “Енеїди” І. Котляревського²⁹. А кількісно переважають збірники актів і літописів, серед яких – “Палінодія” З. Копистенського (ІР, ф. 301, № 114П) і “Кройніка” Густинського монастиря (ІР, ф. 312, № 390/540, арк. 85–202).

На жаль, традиційне шифрування ніяк не відображає попередньої належності, тому митрополитові книжки розсіялись у зібраннях собору, академії, лаври, семінарії. До того ж, багато з них було відібрано до відділу стародруків та рідкісних видань (для колекцій громадянського друку, Новіковських, рідкісних, іноземних видань, підручного фонду), найдавніша (Biblia.– Bazel, 1491) – до інкунабулів (Іа. 73). Примірники, віднесені до дублетів, передавалися до обмінно-резервного фонду.

Оскільки екслібриса (ярлика, печатки) у Є. Болховітінова не було, то при реконструкції його бібліотеки найбільше допомагають різноманітні дарчі написи, численні нотатки на полях книжок, записи на корінцях і титулах, реєстри на форзацах і різні варіанти власницьких написів.

Матеріали вченого не раз використовували, досліджували, дещо публікували, приміром його скрупульозні коментарі³⁰ до “Истории Российской” 1768–1773 рр. В.М. Татіщева (Гр. 4652³–4653³), тлумачення тексту³¹ в першому виданні “Слова о полку Ігоревім” 1800 р. (Гр. 1570), план “Путешествия из Петербурга в Москву” 1790 р. О. Радіщева³², а також подаровані Болховітінову автором “Примечания на сочинения Державина”³³. Саме з копій митрополита були надруковані грамоти Київського Богоявленського братства і академії в “Памятниках временной комиссии для разбора древних актов” (Київ, 1846.– Т. 2), а з автографів – трактат архієпископа Євгенія Булгаріса “Про музику” (Трієст, 1868) грецькою мовою, записи екзарха Грузії Варлаама Еріставі документів, поетичних строф Руставелі, Бейсікі, Чахрухадзе, Багратіоні і нот (ІР, ф. 312, № 18/727, 297/559)³⁴ та ін.

Завідуючий відділом стародруків С.І. Маслов³⁵ планував у 1935 р., але з ряду причин не завершив “опис 13 збірників Києво-Софійської колекції, що містять у собі надзвичайно цінний (і значною мірою невідомий)

матеріал для історії російської літератури кінця XVIII й поч. XIX ст.” (Р, ф. 33, № 3056–3069). Це власницькі конволюти Болховітінова, деякі з них характеризують саме студентські зацікавлення у Москві, коли він навчався у духовній академії та університеті і де склалось перше його зібрання.

М.І. Петров за списком 1838 р. не виявив 16 од., які повторюють перелік назв з каталогу С. Покровського 1826 р. у розділі “Опись вновь описанным рукописным и печатным книгам”, бо в них разом оправлені рукописи і друковані брошури (вказано за назвою першого алігату). Ці збірники ще 1867 р. привернули увагу М.Я. Оглобліна (корінці 9–14 см.), коли він підраховував рукописи митрополита. Пізніше ними користувались Є.Ф. Шмурло і М.І. Полетаєв. Всі ці конволюти нині знаходяться у колекції книжок громадянського друку відділу стародруків та рідкісних видань: № 152 – Н. 484–496 (С 1228), № 153 – Н. 397 (С 1229), № 154 – Н. 477–483 (С 1230), № 155 – Н. 468–472 (С 1231), № 156 – Н. 473–475 (С 1232), № 157 – Гр. 2383 (С 1233), № 158 – Гр. 2391 (С 1234), № 159 – Гр. 2384 (С 1235), № 161 – Гр. 5608 (С 1237), № 162 – Гр. 2393 (С 1238), № 163 – Гр. 2390 (С 1239), № 164 – Гр. 2385 (С 1240), № 165 – Гр. 2394 (С 1241). Збірники сформовані за хронологічним принципом, формат брошур від 4° до 12°, вміщено ряд листівкових видань, виписок, перекладів, копій і т.д. Найоригінальніший заголовок у реєстрі: “Colonia надъ фасадомъ, а подъ фасадомъ Vertus et effets merveilleaux le l'Excellente eau admirable ou eau de Cologne” (Гр. 2390). З'ясувалось, що таким чином було вказано наявність гравюри з видом м. Кельна на рекламі одекोलону (Ch. Zanoli, 1784). Також привертають увагу розфарбованими вручну ілюстраціями історичні описи католицьких орденів Сестер Магдалинок, кармелітів, тамплієрів (Гр. 2384, № 1–3): Schwan Ch.F. *Abbildung aller geistlichen und weltlichen Orden nebst einer kurzer Geschichte von ihrer Stiftung an, bis auf unsere Zeiten.* [1779]. Серед інших рідкісних ілюстрованих видань: (Н. 397, № 25) – І.І. Стафенгагена “Географическое описание реки Волги” (Спб., Б.г.) з картами до кожної сторінки; (Н. 477–483, № 1) – Г.В. Крафта “Подлинное и обстоятельное описание ... ледяного дома” (Спб., 1741) з кількома планами.

Згідно з каталогом 1826 р. у зібранні були старовинні видання творів грецьких і римських письменників, філософів, істориків, медиків – Гомера (1648), Піндара (1667), Теренція (1687), Луція Енея (1655), Гіпократата (1664), Плутарха (1567, 1572), Марціаліса (1559), Юстиніана (1558), Лукіана (1619), Демосфена (1532), а також Горація, Анакреона, Есхіла, Вергілія, Овідія, Сенеки і т.д. Французькі письменники і філософи теж представлені оригінальними й перекладними виданнями Вольтера, Руссо, Корнеля, Мольєра, Ансільйона, Фенелона, Мармонтеля, Монтеня, Маблі, Кондільяка, Монтеск'є і т.д. Та найбільше слов'янських авторів і слов'янознавчих досліджень.

Початком унікального зібрання Є. Болховітінова були, мабуть, да-

рунки перших покровителів (бо про його родинну бібліотеку немає відомостей) – Воронежського єпископа Тихона Малініна і управителя Московського архіву Колегії іноземних справ М.М. Бангиша-Каменського³⁶, який заохотив здібного студента до праці у бібліотеках і архівах, навчив систематизувати, копіювати історичні джерела. Тоді ж разом з Х. Розановим, В. Протопоповим, Л. Синявським (серед численних студентів-перекладачів просвітителя М.І. Новікова) Болховітінов готував свої переклади з французької мови. Його друзями стали Г.М. Городчанінов, П.І. Макаров, М.І. Невзоров (зав. бібліотекою Дружнього ученого товариства) і О.А. Петров (обидва стипендіати масонів), Л.Я. Яковлев, В.С. Сопіков, М.М. Карамзін, Є.І. Костров, І.А. Дмитревський, В.А. Левшин. А з майбутнім видавцем С.І. Селівановським він навіть жив у одному помешканні³⁷.

На скромні заробітки купував книжки собі сам, проте більше їх, звичайно, дарували. По віднайдених автографах Болховітінова можна зорієнтуватись щодо методики навчання, напряму пошуків, зміни настроїв і уподобань, захоплення чи критичного осмислення прочитаного, поступовості, функціональності і місця придбання, вартості книжок. Зокрема, на збірнику літературних праць професорів Паризької академії: “Memoires de litterature” (Amsterdam, 1736.– Vol. 10) – примітка “Au nombre des d’Student Evthyme Bolchovitinov a Moscou 1787 an. decemb.” (In. 706). Або на одному з видань французького маркіза, автора філософських і художніх творів пройнятих скепсисом енциклопедистів: Argens J.B. de Boyer “La philosophie du bon-sens ou reflexions philosophiques sur l’incertitude des connoisaces humaines” (Dresden, 1754) – “Evthyme de Bolchovitinov” (In. 705). На титулі перекладу І. Долинського “О народах издревле в России обитавших” (Спб., 1773) доповнено: “Сочинение Г. Миллера”, на звороті – “второе издание сей книги напечатано въ С.П. Бургѣ при Императорской Академіи Наукъ 1788 – точь въ точь съ сего” (Н. 147). На титулі довідника “О старинных степенях чинов в России, в которых благородные службу производили...” (М., 1784) – вказано “Соч. Миллера”, потім виправлено на “Щербатова” (Н. 293). Є нотатки на популярному збірнику Я. Штеліна “Подлинные анекдоты Петра Великаго, переведенные К.К. Рембовским” (М., 1787). На верхньому форзаці – “Au nombre de livres d’Evthyme a Bolchovitinov, a Moscou 1788 août” (Гр. 4970), а на аркуші перед нижнім форзацом: “Рагузинскій, иначе прозывавшійся Владиславичъ Сава Лукичъ, былъ сперва греческой купецъ, въ 1702 году ноября 6 приехавшій прежде всѣхъ изъ Царяграда въ Азовъ, а апрѣля 1 въ Москву съ деревяннымъ масломъ, кумачами и бумагою и объявилъ, что онъ прибылъ для отвѣданиа Чернымъ моремъ въ Москву пути. Того ж года іюля 6 дана ему жалованая грамота торговать въ Россіи на 10 лѣтъ. Въ 1710 году былъ онъ уже надворнымъ совѣтникомъ и жалованъ помѣстьями. Въ 1711 году былъ онъ съ

государемъ при Прутской акци, 1716 года поѣхаль въ свое отечество Рагузу и оттуда возвратился съ названіемъ графа Владиславича. Послѣ былъ дѣйств. тайн. совѣтн., сенаторомъ и посланникомъ въ Китай. Он умеръ 17 іюня 1738 года”. На книжці є штампель КДС і запис наступного власника – Я. Басила 1843 р. Багато зауважень на посібнику (Ін. 704) абата Н. Лангле дю Френуа “Tablettes chronologiques de l’Histoire universelle, sacrée et profane, ecclesiastique et civile” (Paris, 1778.– Vol. 1), а на форзаці – новий варіант власницького напису:

ХІ
Е 17=88 В
Mosquae.

Поповненню бібліотеки вже у Воронежі сприяли єпископ І. Полянський³⁸ (48 теолого-історичних стародруків латинською і грецькою мовами у 1794 р. після його смерті), С. Селівановський³⁹ та інші особи. Зустрічаються написи цього періоду на таких книжках: С. Бурде “Изображение великаго Фридерика короля Пруссаго” (М., 1789) – “Изъ числа книгъ учителя Евфима Болховитинова” (Гр. 1636), Т. Мальгина “Зерцало российских государей” (Спб., 1794) – “Ев. Болховитинов” (Гр. 3694⁴), М. Смирнова “К римлянном послание святаго апостола Павла” (М., 1794) – “Даръ Его Преосвященства Мефодія Воронежскаго и Черкаскаго 1795 года іюля 22” (Гр. 3746²), Й. Пленка “Избранные предметы относительно судебной медико-хирургической науки. Пер. с лат. лекарем И. Кашинским” (Спб., 1799) – “Его преподобію Болховитин[ову] г. отцу префект[у] и протопоп[у] Ефиму Алексѣвичу” (Гр. 4040).

Воронезьке десятиліття було надзвичайно плідне у педагогічному, науковому і збиральницькому напрямах діяльності популярного викладача, бібліотекаря і префекта духовної семінарії. Він цікавився театром, керував літературно-історичним гуртком, разом з однодумцями заснував губернську друкарню 1798 р. для видання підготовлених досліджень і перекладів. Але по смерті трьох дітей і дружини ще раз кардинально змінив своє життя, переселився до Петербурга і прийняв чернецтво. Як префект Олександрівської духовної академії знову поринув у безкінечні педагогічно-господарські клопоти, проте активно знайомився з новими людьми, а тим паче місцевими зібраннями (академії, синодальної друкарні, Євгенія Булгаріса і т.д.). А до Воронежа надсилав листи друзям: “Книг своих я с трепетом жду и боюсь, чтобы по нынешней мокрой погоде не подмочили их. Между тем я уже и здесь накупил вновь библиотеку себе книг. По вольности цензуры с весны привезут нам миллионы новых книг; да ба! читать нам некогда... Я теперь на степени такой уже, что везде с голоду не умру, а скучать с книгами нельзя. Здесь же и книг читать некогда. Всякое утро процветет и погибнет... Граф

Бутурлин и здесь меня отыскал... Он сюда переселился и со всею своею библиотекою” (1802)⁴⁰.

Збереглося багато автографів і списків творів з колекції Болховітінова: власний його сонет “Воззваніе и гласъ на гробнице св. благовернаго великаго князя Александра Невскаго 1801 года, марта 24” (Гр. 5608, № 14а), вірші Г. Державіна (Гр. 2383, № 60–61, Н. 468–472, Гр. 2393, № 40), автобіографічна стаття І. Пніна “Вопль невинности, отвергаемой законами” 1802 р. (Гр. 5608, № 16а) і “Ода на правосудіе” (Гр. 2385, № 10), послання 1807 р. О. Паліцина “Графу Дмитрію Ивановичу Хвостову” (Гр. 2385, № 5), “Разсужденіе о действии просвещенія” Г. Городчанінова (Гр. 2385, № 69), “Пѣсня” М. Еміна (Гр. 2383, № 70а), “Ода” М. Поліновського (Гр. 2385, № 58), “Запорозьки стихи” О. Твердовського і варіант “Пѣсні на новый годъ пану нашему ѿ батьку князю Олексѣю Борисовичу Куракину” І. Котляревського (Гр. 2393, № 49), два канти єпископа Воронежського, а потім Чернігівського К. Ляшевецького латинською і російською мовами (Гр. 2394, № 69) і т. д. А на грецькому перекладі двох проповідей митрополита А. Подобедова 1801 р. – цікава примітка Болховітінова: “Переводъ преосвящ. Евгенія Булгара съ моего лат. перевода, по не напечатанъ” (Гр. 2385, № 59).

Є також видання І.Г. Георгі “Описание российскаго императорскаго столичнаго города Санкт-Петербурга и достопамятностей в окрестностях онаго” з розфарбованим від руки планом (Спб., 1794). На верхньому форзаці – помітка: “По полицейской переписи въ 1803 году жителей въ Петербургѣ оказалось 244.463, не щитая войска” (Гр. 2965).

Природня скромність, глибока класична освіта, гострий розум Болховітінова по виході “Историческаго изображения Грузии” (1802), відразу перекладеного німецькою та французькою мовами, принесли йому європейське визнання, яке супроводжувало у подальшій кар’єрі церковного ієрарха. Тогочасні науковці вважали за честь надіслати свої праці. Ось дарчий напис на виданні “О населенности древних народов” Д. Юма (Спб., 1806), у перекладі з англійської М. Муравйова: “Преосвященнейшему Евгению, епископу Старорусскому и кавалеру въ знакъ совершеннаго почитанія отъ переводчика. Мартъ 12. 1807” (Гр. 557п).

На нижньому форзаці бібліографічного раритету – “Опыт о библиотеке и кабинете редкостей и истории натуральной Санктпетербургской императорской Академии наук” (Спб., 1779) Й. Бакмейстера – запис самого Болховітінова: “Залуская библиотека изъ Варшавы [...] взята Екатериною II въ 1795 году. Для ней построено особое зданіе по проекту архитектора Соколова въ С.П.Б. Въ сіе зданіе перенесена она въ 1802 году. Разборъ книгъ начался съ 1795 и продолжался по 1808 г., а потомъ по новой системѣ устанавливаема она была до 1811 г. – 250.000 томовъ составляютъ оную, а рукописныхъ книгъ до 12.000, въ томъ числѣ и

Дубровскаго коллекція, въ 1805 г. государю поднесенная. Богословское отдѣленіе содержитъ до 80.000 томовъ. Философія, правовѣденіе, исторія народовъ, исторія естественная, медицина, химія, математика, искусства механическія, изящныя и словесность со всеми ихъ частями – до 140.000 томовъ. Рускихъ книгъ, щитая нѣкоторыя и вдвойнѣ, – до 40.000 томовъ. Есть тамъ рукопись греческая и латинская посланій св. апостола Павла IV вѣка, древнейшій магометанскій молитвенникъ, писанный куфическими буквами; молитвенникъ шотландской королевы Маріи Стюартъ, писанный на поляхъ собственною ея рукою и такъ называемый молитвенникъ Анны Ярославны, много собственноручныхъ писемъ королей Генриха IV и Людовика XIV. Открыта сія бібліотека публично въ 1812 году. Выписано изъ газетъ, 1812” (Гр. 5334). До речі, зібрання єпископа Й. Залуського частково у 1923–1935 рр. повернулось до Варшави (45 тис. – 1897 інкунабулів, 14 тис. рукописів), але у 1944 р. більшою мірою знищено⁴¹. Ще один дарчий напис на книзі: “Жизнь преосвященнаго Амвросія, архієпископа Московскаго и Калужскаго, убиеннаго въ 1771-мъ году” (М., 1813) – “Его Преосвященству, Милостивому Государю, Евгению, Епископу Калужскому и Боровскому и кавалеру отъ усерднаго его почитателя Дмитрія Б. Каменскаго. Сентября 3 дня 1813 года” (Гр. 281п).

З-поміж багатьох різноманітних словників знайшовся “Dictionnaire anglois-françois et françois-anglois par F. Boyer” (Paris, 1817.– Vol. 1), подарований губернатором: “Его Высокопреосвященству Архієпископу Псковскому, Лифляндскому и Курляндскому Евгению. Въ память от Бориса Антоновича фонъ Адеркаса. 15-го декабря 1818”. Далі на форзаці нотатки Болховітінова: “Нѣкто изчислилъ, что въ Джонсовѣ Аглинскомъ словарѣ 6732 аглинскихъ словъ, происходящихъ изъ латинскаго языка, 4812 изъ французскаго и 1665 изъ саксонскаго. Нѣкто также изчислилъ, что аглинскій языкъ содержитъ въ себѣ 40.498 словъ, а именно: 2 члена, 20.500 именъ существительныхъ, 9.200 прилагательныхъ, 40 мѣстоименій*, 7.823 правильныхъ и 177 неправильныхъ глаголовъ, 2.600 нарѣчій, 69 предлоговъ, 19 союзовъ, и 68 мѣстоименій*. По изслѣдованіямъ извѣстнаго филолога Джонсона, аглинскій языкъ имѣеть 15.799 словъ. На семь основаніи другой аглинской филологъ, коего ученость равняется терпенію, занялся разборомъ произхожденія каждого изъ сихъ словъ. Вотъ послѣдствіе его историческаго труда: 6732 слова произошли изъ латинскаго языка, 4812 изъ французскаго, 1665 изъ саксонскаго, 1148 изъ греческаго, 691 изъ голландскаго, 211 изъ италіанскаго, 106 изъ нѣмецкаго, 95 изъ валлійскаго (welsh), 75 изъ датскаго, 56 изъ ишпанскаго, 50 изъ шведскаго, 50 изъ исландскаго, 31 изъ готфскаго, 16 изъ луженскаго, 15 изъ тевтонскаго, 13 изъ арабскаго, 6 изъ ирландскаго, 4 изъ фламскаго, 4 изъ руническаго, 4 изъ гаэльскаго (Gaëlic или Erse, так

называется первобытный шотландскій языкъ), 3 изъ шотландскаго, 3 изъ сирійскаго, 2 изъ стариннаго ирландскаго нарѣчія (Irlando-Gaëlic), 2 изъ персидскаго, 1 изъ турецкаго, 1 изъ португальскаго, 1 изъ ирландо-шотландскаго нарѣчія, 1 изъ фрисландскаго, наконецъ 1 неизвѣстнаго происхожденія. Итого 15.799” (* так в текстѣ, In 703).

Граф М.П. Румянцев⁴² надсилав Болховітінову матеріали для опису Києво-Софійського собору, копії “Хроніки” Ф. Софоновича, Літопису Самовидця і т. п., а більше книжок – “Prawda Ruska” (Warszawa, 1820) І. Раковецького, “Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Ф. Назарова” (Спб., 1821), “Письма к А.Ф. Малиновскому об археологических исследованиях в Рязанской губернии” (М., 1822) К. Калайдовича, “Новейшие географические и исторические известия о Кавказе” (М., 1823.– 2 ч.) С. Броневського і т.д. Це свої і чужі видання (всього Румянцевським гуртком підготовлено до 50 наукових видань актів, грамот, літописів). На збірнику вперше опублікованих К.Б. Газе рукописів Паризької бібліотеки “История Льва диакона Калойскаго и другие сочинения византийских писателей. Пер. с гр. Д. Попова” (Спб., 1820) є помітка – “Получено отъ канцлера 1 декабря 1820” (Гр. 669). До речі, зберігся й альбом з акварельними зображеннями коштовностей з Рязані, який митрополит Євгеній у 1824 р. подарував Київській семінарії (IP, ф. 233, № 16).

Від П.І. Кеппена надійшов відбиток з журналу “Соревнователь” з розглядом чергової праці Ф. Аделунга “Обозрение всех языков и наречий”. Болховітінов прискіпливо перечитав і занотував на звороті обкладинки: “Въ отвѣтъ Кеппену отъ 30 іюля 1820 между прочимъ писано: Вы требуете отъ меня какихъ-нибудь замѣчаній и на Вашу рецензію. А я самъ многому изъ оной научился и наприм.: (стран. 7) что первые наши праотцы были черные ефіопы; что (стр. 5) Колхида есть первое отечество части Азии и всей Африки и Европы; что люди переселялись по вершинамъ горъ, ныне и птицамъ неприступнымъ; что (стр. 9) Азия названа отъ Азовъ, а не напротивъ; что (стр. 11) скифскія слова “табити” и “папей” сходны съ рускимъ “попить”; что (стр. 12) Овидій имель уже сношенія съ славянами и употребилъ слово “kolasso”, котораго ни въ сочиненіяхъ его, ни въ лексиконахъ никакихъ нѣтъ; а стихъ сей Богъ знаетъ откуда взялъ Stroube de Pirmont dans son discours sur les amiens Russes, chap. 3 и проч. Не упоминаю о другихъ многихъ этимологическихъ игрушкахъ, на коихъ Каннегисеръ и Риттеръ основали цѣлыя системы. Но всѣ сіи шутки примите по-дружески и будьте уверены, что я всегда преданнѣйший Вамъ. P.S. Кривическому языку (стр. 22) я не понимаю классификаціи ни по назначенію Федора Павловича подъ украинскимъ, ни по Вашему подъ бѣлорускимъ, ибо Бѣлоруссія никогда не почиталася Україною. Я нынѣ живу въ одной изъ кривическихъ зе-

мель по Нестору (Архангелогор. списка стран. 4). А вы вѣрно разумѣте кривичей только по Кенигсбергск. списку (стран. 10). Но тогда тамъ не было еще Бѣлоруссии и бѣлорускаго языка, искаженнаго польскимъ. А Ф.П. Аделунгъ клонить кривичей къ Украинѣ видно для того, чтобы сблизить ихъ съ Геродотовыми кровизами. Но нашъ кривично-псковскій языкъ более сходенъ съ новгородскимъ” (Гр. 170п).

Допомагали у формуванні бібліотеки надалі – бібліограф В.Г. Анастасевич⁴³, професори Дерптського (нині – м. Тарту, Естонія) університету І.М. Лобойко, В.М. Перевощиков⁴⁴, поштмейстер м. Радзівілл (на кордоні з Польщею) К.К. Гірс⁴⁵, повітовий маршал Київської губернії (м. Козин), В. Монтрезор⁴⁶, який цікавився ботанікою, ректор Київської академії Інокентій Борисов та інші друзі, численні знайомі, які замовляли, розшукували, пересилали чи привозили книжки за списками. Грошей було витрачено немало – у одного лише барона Г.А. Розенкампа у 1825 р. придбано на 2442 крб.⁴⁷, а востаннє передплачено літератури у Петербурзі (1837 р.) на 167 крб.⁴⁸

Збереглися шанобливі дарчі написи на книжках, надісланих митрополиту В. Перевощиковим (Гр. 5474), С. Богушем-Сестренцевичем (Р. 1157), Г. Олізаром (Р. 1235), І. Геймом (Гр. 2306), К. Моргенштерном (С 1505/1–5), П. Гулаком-Артемовським (ІР, ф. IV, № 92), Г. Розенкампом (С 145в), О. Оленіним (Р. 1111, Р. 1112), П. Літке (С 1014/1–4), В. Анастасевичем (Гр. 2385, № 30). І навіть на “Описании новоизобретеннаго во Франции ткацкаго снаряда” (Спб., 1822) С. Колядіна (Гр. 1215).

Помітки самого Болховітінова про джерело надходження трапляються на багатьох книжках: “Устав общества любителей российской словесности” – “Получено отъ Общества 1812 г. маія 16” (Гр. 614), “Совет российскому юношеству” (Спб., 1822) І. Мартинова – “Получено отъ сочинителя 1822 г. іюля” (Гр. 4487п), “Предварительные критические исследования Г. Эверса для российской истории. Пер. с нем. Н. Погодиным” (М., 1825) – “Получил отъ переводчика 16 генваря 1826” (Гр. 2137), “Общий отчет Центрального комитета о пособии раззоренным наводнением С. Петербурга” – “Получено при отношеніи отъ князя Алексѣя Борисовича Куракина сентября 3. 1826 въ Москвѣ” (Гр. 2294) і т.д.

Але частіше, бо це було більш прийнятним для роботи вченого, нотатки стають біобібліографічними уточненнями вихідних даних титулів (розкриття псевдонімів, криптонімів, анонімів): “Опыт историческаго словаря о всех в истинной православной греко-российской вере... прославившихся святых мужах. Печ. в Москве, в вольной тип. И. Лопухина, 1784” – “Собранъ Сергѣемъ Петровичемъ Соковнинымъ, маіором въ отставкѣ” (Гр. 4554²); “История краткая российской торговли” (М., 1788) – “Соч. Чулкова, взятое изъ его пространной Истории российской коммерціи” (Гр. 3335²) і т. д.

Також досить поширені його примітки щодо подальших передруків

і варіантів тексту. Зокрема, на титулі видання В. Крестініна “Исторические начатки о двинском народе” (Спб., 1784.– Ч. 1): “Двинской полной лѣтописецъ напечатанъ вторично въ Древней росс. Вивліюфікѣ, часть XVIII” (Гр. 2430²). Або на верхньому форзаці примірника “Русской летописи по Никонову списку” (Спб., 1767): “NB. Не Татищевъ первый свель и сличилъ лѣтописи, а Никонъ. Первая часть сего Никонова лѣтописца печатана подъ собственнымъ смотрѣніемъ Шлецера, а вторая по его же начертаніямъ издана однимъ Башиловымъ. Смотри. Шлецеров. Нестор. введеііе, стран. [151]” (Гр. 4382⁷). Було у митрополита немало рідкісних видань, якими він пишався, а одне з них – “Книга большому чертежу” (Спб., 1792) з таким роз’ясненням: “Издана гр. Музинымъ-Пушкинымъ, а другіе говорятъ, Иваномъ Никитичемъ Трѣдиакоскимъ. Сказываютъ, что будто сей книги напечатано только 50 экз. Эта книга то же, что Древняя російская гидрографія, издана Новиковымъ 1773 въ С.П.б въ одной книгѣ” (Гр. 2070). Також є запис на титулі “Летописца, содержащего Российскую историю от 6714/1206 до 7042/1534 лета” (М., 1784) – “Это, кажется, Ростовская лѣтопись. Ибо весьма много содержитъ о Ростовѣ и въ пользу Ростова” (Гр. 3626²). Цікаві біографічні подробиці зустрічаємо на верхньому форзаці видання “Путешествия во Иерусалим Саровския общежительныя пустыни иеромонаха Мелетія” (М., 1798): “Сей Мелетій родомъ изъ астраханскіхъ купцовъ, учился до риторики въ школахъ и нынѣ отъ роду имѣющій около 50 лѣтъ. Сію книгу его въ матеріи и въ штилѣ поправлялъ покойный преосв. Никифоръ Фіотокий. Объ огнѣ все переведено изъ Allatii de tempore Graecorum, то же и о трупахъ на Александрійскихъ поляхъ”. Далі у тексті помітки і виправлення, додано грецькі назви (с. 25, 107), а на нижньому форзаці вказано сторінки, де розповідається про А. Суханова (Гр. 3718).

Взагалі тексти нотаток (відповідно до видань – латинською, польською, французькою, російською мовами) митрополита Євгенія можна цитувати ще дуже довго, тому обмежимося простим переліком лише деяких назв і сучасних шифрів цих книг: “Opera” (Halaе, 1755) Салюстія К. (IP, ф. 160, № 3056), “Послание к Привете” (Харьков, 1807) О. Палліцина (Гр. 5480), “Systema naturae” (Leipzig, 1776) К. Ліннея (P. 1376), “История государства Российскаго” (Спб., 1818–1829) М. Карамзіна (Гр. 117–121), “Иконологический лексикон” 1763 р. (Гр. 1603), “Словарь ручной натуральной истории. Пер. с фр. В. Левшина” 1788 р. (Гр. 4496), “Сокращение всех наук и других частей учености. Пер. И. Морозова” (М., 1781) І. Сульцера (Н. 236), “О образовании Императорской медико-хирургической академии” 1808 р. (Гр. 2048), “Лечебник” (М., 1789.– Ч. 1) А. фон Штерка (Н. 291), “Сокращение богослужения древних римлян” (М., 1784) І. Рижського (Н. 230), “Excerptum polonicae litteraturae” (Warszawa, 1764.– 2 t.) Я. Яноцького (П.ін. 386), “Примечания на ответ генерал-

майора Болтина” (М., 1792) М. Щербатова (Гр. 2757) і т.д. Також не рідко трапляються різноманітні збірники та альманахи: (Гр. 1736) – “Морской пошлинный регламент” (Спб. 1731), (Гр. 3050п) – “Источник здравия” (М., 1808), (Гр. 1002) – “Собранныя полезныя цветы” (Б.м.; б.г.), (Гр. 5245–5246) – “Бархатная книга” (М., 1787), (Кир. 5203п) – Служебник (М., 1658) і т.д. Приміром, в одному з них (Н. 108) поряд оправлені рідкісні видання Мошинського А.Ф. “Каллиостр познанный в Варшаве” (М., 1788) і Кеппена К.Ф. “Крата Репоа или Посвящение в древнее тайное общество египетских жрецов” (М., 1779), причому Болховітінов власноручно доповнив текст з перевидання 1784 р. цієї масонської книжки. В іншому випадку (Elz. 420) – знаходимо видавничий конволют праць трьох римських істориків: Vegetius Renatus F., Aelianus, Aeneas. De re militari opera (Leiden, 1644). Перлина колекції – польськомовний конволют (Р. 1427), у якому вміщені “Патерикон” С. Косова (К., 1635), “Teratourgima” А. Кальнофойського і “Paregon” І. Денисовича (К., 1638).

В одному з листів В.Г. Анастасевичу митрополит Євгеній поділився міркуваннями з приводу методів організації своєї праці: “Ибо я для своду однородных материй всегда избираю какую-нибудь того рода книгу и в нее записываю, дабы в одном месте все приискивать” (6.01.1822)⁴⁹. Ці записки вказують на безперервний творчий процес, постійне навчання, збір і систематизацію фактів. Іноді висока наукова вимогливість доходила до обурення чи образливих висновків – сарказм митрополита був відчутним для сучасників. Але в основному нотатки мають доповнюючий характер, причому взяті з різноманітних джерел, які не завжди можна було б переглянути, вони важливі з погляду економії часу для самого вченого і напряму пошуків інших. Приміром, таке видання, як “Исторический словарь российских государей” (М., 1795) І. Нехачина. Зберігся автограф на звороті верхнього форзацу: “Родословіе государя Іоанна Антоновича: 1. Екатерина Іоанновна была дочь Іоанна Алексѣевича, старшаго брата Петра I и выдана въ замужество за герцога Мекленбургскаго Карла Леопольда. 2. Отъ сего брака родилась дочь Анна, выданная въ замужество за Антона, принца Брауншвейг-Люнебургскаго. 3. Отъ сего брака родился принць Иванъ Антоновичъ”. І запис на нижньому форзаці: “Поляки въ царство Казимира Великаго, когда Кіевскіе и Острожскіе князья ослабѣли отъ нападеній татарскихъ, въ 1333 и 1334 годахъ завоевали и присвоили себѣ Малороссію. Уже около 1654 году малороссійскій запорожскій гетманъ Богданъ Михайловичъ Хмѣльницкій освободилъ изъ подъ ига свое отечество. Казимиръ въ 1340 г. княжество Кіевское здѣлалъ воеводствомъ и всю Малороссію раздѣлилъ на повѣты, уставилъ воеводъ, каштеляновъ, старостъ и пр. По польскимъ правамъ въ мирныхъ статяхъ истребовалъ онъ поста-

вить, чтобы восточная церковь въ Польскихъ владѣнїяхъ упривилигирована была и митрополитъ Кїевскїй въ польскомъ Сенатѣ имѣлъ бы по примасѣ мѣсто: но поляки послѣдняго пункта не сдержали” (Гр. 385⁸).

Немало й мовознавчих приміток залишилось на сторінках, зокрема доповнення фінських слів (Гр. 3597²) в “Продолженіи Дневныхъ записокъ путешествія Ивана Лепехина” (Спб., 1780.– Ч. 3), переклади турецьких (Гр. 117). Болховітінов цікавився зирянськими старожитностями, особливо діяльністю Стефана Пермського і його азбукою. Також збереглися тлумачення російських і українських слів на додаткових чистих аркушах у “Лексиконі” (К., 1627) П. Беринди, що раніше належав І. Фальковському (Кир. 1111п), і на другому виданні 1653 р. (Кир. 785). Є багато позначок, підкреслених рядків в “Разговоре между чужестраннымъ человекомъ и российскимъ об ортографіи старинной и новой” (Спб., 1748) В. Тредіаковського. На звороті верхнього форзацу – зауваження: “Тредіаковскій хотѣлъ логическими средствами очиститъ языкъ”. Далі в порядку нумерації сторінок: примітка до “...вымыслил” (с. 31) – “а Анонимусъ Bandurii (см. Извѣстія визант. истор., ч. III, стр. 16) изчисляетъ кириловскихъ буквъ 35”; доповнення у 10 рядку (с. 34) – “Есть у Бандур. Евк. лѣтописатѣля”; примітка до значень початкових літер після “и прочая” (с. 36–37) – “Смотр. in originem et historiam Alphabeti Sclavonici glagolitici vulgo Hieronymiani disquisitio antiquitatis populorum septentrionalium rei que litterariae Sclavonice et Runice studiosis a Clement. Grubissichio proposita. Venetiis 1776 in 8°, pag. 77. При сей диссертаци на стран. 43 таблица буквъ глаголитическихъ, руническихъ и греческихъ. Фритієво истолкованіє славенской азбуки подобное Іеронимову на еврейскую. Вотъ его толкованіє: Ego Deus Vitus (тутъ и изображеніє сего божка Вита съ 4 лицами, въ лѣвой рукѣ рогъ, въ правой лукъ, въ фуфайкѣ и проч.), loquor, bonum est vivere de rare terrae et sicut viri cogitare. Nostra illud requies. Dic litteram fortiter R. – а Грубисихъ (италианѣць) вотъ какъ называетъ славянскія буквы: az, buk, vid, glagoglie, dobro, iest, xivito, zelo, zemglie, ixe, i, kako, gliudi, misliti, nass, on, pokoj, riz, slovo, tvrdo, uk”. І останнє доповнення (с. 49, 7-й рядок) – “осталось у волоховъ и молдаванъ, печатающихъ свои книги славянскими буквами. У молдаванъ еще есть лишняя буква...” (Гр. 5347).

Зберігся цікавий потрійний автограф на одній книжці (Р. 1103) – “Способъ разсматривать книги и судить о них” (Спб., 1808) Є. Станевича. Це дарчий напис автора Г. Державіну, примітка Болховітінова і вірш-відгук знаменитого поета. Також знайдений перший том “De L’Utilite des voyages, et de L’Avantage que la recherche des Antiquitez procure aux Scavans” (Rouen, 1727) Б. де Дерваля (In. 708). Це ошатний томик, в кінці – 21 таблиця із зображеннями античних старожитностей. На звороті верхнього форзацу – запис Болховітінова: “Nota de autorae. Боделоть

Дерваль былъ адвокатомъ въ Парижскомъ Парламентѣ и родился въ Парижѣ 1626 году. Онъ успѣшный былъ адвокатъ по дѣламъ. Но когда одно дѣло принудило его путешествовать въ Дижонъ, то онъ искалъ тамъ пріятныхъ занятій въ свободныя минуты отъ дѣлъ своихъ и разсматривалъ многочисленныя бібліотеки и кабинеты, особенно бібліотеку Буріера. Тамъ почувствовалъ онъ охоту къ древностямъ и сія охота здѣлалась наконецъ его страстію. Еще будучи въ Дижонѣ, онъ сочинилъ и издалъ книгу подъ названіемъ “О пользѣ путешествій”. Сіе имя часто обманываетъ встрѣчающихъ книгу, ибо авторъ, который никогда не путешествовалъ, кромѣ изъ Парижа въ Дижонъ, не входитъ въ подробности о путешествіяхъ, а говоритъ только кратко о ихъ пользѣ и предлагаетъ о семь мненія древнихъ; впрочемъ занимается одними только древностями и показываетъ чего искать долженъ въ семь родѣ занимающійся науками, располагая методическимъ образомъ предмѣты подлежащія его наблюденію. Онъ разсматриваетъ отдельно каждую часть и сочиненіе его превращается въ руководство къ археологій, и руководство полезное для начинающихъ заниматься сею наукою. Авторъ прибавляетъ свои замѣчанія и даетъ надлежащее изъясненіе многимъ мѣстамъ въ древнихъ писателяхъ. Первое изданіе сей книги было въ 1686 году, а потомъ уже сіе въ Руенѣ 1727, и переведено на многіе языки. Смotr. Руководство къ познанію древностей, соч. Миленя. Напеч. въ Москвѣ 1807, стран. 75”.

Велика кількість доповнень Болховітінова на примірнику “Инструкции благочинному нижеозначенныхъ церквей” (М., 1803) з колекції Софійського собору (№ 144): “О исправности метрическихъ книгъ и о подачѣ ихъ въ консисторію и духовное правленіе отвѣтствовать всѣмъ церковнослужителямъ вообще. Указъ Св. Синода 1802, маія 15” (с. 2); “а обвѣтшалья и неспособныя хранить въ монастыряхъ. Ук. 1760, іюля 21” (с. 3, № 7); “1814, декабря 13 въ Высочайшемъ повеленіи о дорогахъ 35-мъ пунктомъ “не позволяется впредь не заводитъ церкви въ селеніяхъ иначе какъ на площадяхъ; среди обывательскихъ домовъ построеніе оныхъ строго воспрещается”. По представленію 1-го департамента Сената 1819 г. Высочайше повелѣно “для выделенія подобающаго къ храмамъ Господнимъ уваженія и для сохраненія окрестъ ихъ должнаго благочинія, принять въ руководство непрѣменнымъ правиломъ, чтобы отдалены были отъ оныхъ всѣ предмѣты, подающіе поводъ къ соблазну” (с. 5–6, № 11); “въ подтвержденіе Указъ 1800, марта 22” (с. 11, № 28); “къ сему смотри Правило 15 Св. апостоловъ, 3 Антіохійскаго собора, 18 Сардинійскаго и 3-й пунктъ Указа Св. Синода 1800, марта 22, в коихъ строго сіе запрещено” – про від’їзди священників (с. 14, № 36); “смotr 27-е правило 6-аго Вселенскаго собора” (с. 16, № 43); “а при осмотрѣ церквей денежную казну по книгамъ свидѣтельствовать и въ книгахъ подписывать. Указъ

1797, октябрь. 5. Къ сему же указы 1723, іюля 29, и 1748, іюня 23, и 1798, апрѣля 4” (с. 17, № 46); “а для письменоводства велено брать [...] Указъ 1727, маія 7 и 1802, маія 16”; “а прочихъ никакихъ сборовъ не следуетъ налагать. Указъ имян. 1780, сентября 26, и 1802, августа 16” (с. 23, № 64).

¹ Чтения 18 декабря 1867 года в память митрополита Киевскаго Евгения // Сб. Отд. рус. яз. и словесности Имп. Акад. наук.– 1868.– Т. 5, вып. 1.– С. 6.

² *Ивановский А.Д.* Высокопреосвященный Евгений, митрополит Киевский и Галицкий.– Спб., 1871.– 238 с.; *Ивановский А.Д.* Митрополит Киевский и Галицкий Евгений (Болховитинов).– Спб., 1872.– 114 с.; *Шмурло Е.Ф.* Митрополит Евгений как ученый. Ранние годы жизни (1767–1804).– Спб., 1888.– 550 с.; *Поletaев Н.И.* Труды митрополита Киевскаго Е. Болховитинова по истории русской церкви.– Казань, 1889.– 583 с.; *Карпов С.М.* Евгений Болховитинов как митрополит Киевский.– К., 1914.– 273 с.; *Сарбей В.Г.* Митрополит Євгеній (Є.О. Болховітiнов) // Київ. старовина.– 1993.– № 1.– С. 73–83.

³ *Рукавіцiна Є.В.* Бiблiотека і архiв митрополита Євгенія (Є.О. Болховітiнова) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук.– К., 1995.– 24 с.

⁴ *Пономарев С.И.* Материалы для биографии митрополита Евгения // Тр. Киев. духовной акад.– 1867.– № 8.– С. 293–299, 200–253; *Шмурло Е.Ф.* Библиографический список литературных трудов Киевскаго митрополита Евгения Болховитинова.– Спб., 1888.– Вып. 1: (1787–1804).– 76 с.

⁵ *Рукавіцiна Є.В.* Бiблiотека і архiв митрополита Євгенія (Є.О. Болховітiнова) : Дис. ... канд. іст. наук.– К., 1995.– Машинопис.

⁶ *Погодин М.П.* Письма к М.А. Максимовичу.– Спб., 1882.– С. 16.

⁷ *Ивановский А.Д.* Высокопреосвященный Евгений...– С. XXIX; Прил.– С. 125, 187–188, 200.

⁸ *Мацевич Л.С.* Замечательный экземпляр книги митрополита Киевскаго Евгения Болховитинова / Л.М. // Киев. старина.– 1904.– № 9.– С. 275–291; *Ленехин М.П.* К истории работы Евгения Болховитинова над Словарем русских писателей // Книга в России XVIII – середины XIX в.– Л., 1989.– С. 169–180 (РЛП, Б-ка, № 471).

⁹ *Милоков П.Н.* Главные течения русской исторической мысли.– Спб., 1913.– С. 207; *Лабынцев Ю.А.* Завещано отечеству : (Коллекции графа Н.П. Румянцева и их судьба).– М., 1994.

¹⁰ Зап. и тр. ОИДР.– 1824.– Ч. 2.– С. 6–10, 17, 27, 51, 63, 78.

¹¹ Вологод. епарх. ведомости.– 1918.– № 17/20, май.– С. 111.

¹² Чтения...– С. 52–53.

¹³ Старина русской земли.– Спб., 1871.– С. 133. Нині “Материалы к Словарю митрополита Евгения” у фондi М.П. Погодiна (Рос. нац. б-ка, ф. 588, № 2009).

¹⁴ Древние памятники русского письма и языка // Изв. 2-го отд. Акад. наук.– 1863.– Т. 10, вып. 5.– С. 451–472; *Гринкова Н.П.* Евгениевская псалтырь

как памятник русской письменности XI в. // Изв. Отд. рус. яз. и словесности.– 1924.– № 29.– С. 289–306.– (Рос. нац. б-ка, ф. 560; Б-ка Акад. наук, ф. Кеппена, 19 № 4.5.7).

¹⁵ *Востоков А.Х.* Описание Евгениевских рукописей / Сост. А.Н. Пыпин // Учен. зап. 2-го отд. Импер. Акад. наук.– 1856.– Кн. 2, вып. 2.– С. 59–74.– (Рос. нац. б-ка, ф. 560).

¹⁶ *Гайворонский А.И.* Золотые архивные россыпи.– Воронеж, 1971.– С. 49–50.

¹⁷ Нумизматическая коллекция Евгения Болховитинова // Изв. Археол. комис.– Спб., 1912.– Приб. к вып. 46.– С. 103.

¹⁸ ЦДДА у м. Києві, ф. 442, оп. 1, од. зб. 2447, № 79; НБУВ ІР, ф. ІІ, № 2663.

¹⁹ ЦДДА у м. Києві, ф. 711, оп. 2, од. зб. 3111, 3626.

²⁰ Там само, оп. 1, од. зб. 1297, 1448.

²¹ *Оглоблин Н.Я.* Число рукописей митрополита Евгения в Киево-Софийской библиотеке / Кл.Пр.Н.О. // Тр. Киев. духовной акад.– 1867.– Т. 4, № 12.– С. 653.

²² ЦДДА у м. Києві, ф. 711, оп. 1, од. зб. 1434.

²³ Держ. арх. м. Києва, ф. 3, оп. 1, од. зб. 104; НБУВ ІР, ф. 301, № 669л.

²⁴ ЦДДА у м. Києві, ф. 184, оп. 1, од. зб. 7, 220 арк.

²⁵ Там само, ф. 711, оп. 2, од. зб. 1044, № 109.

²⁶ Там само, ф. 711, оп. 1, од. зб. 950, 1046. У 1867 р. вартість томів “Опису Єгипту” зросла до 8 тис. крб.

²⁷ *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве.– М., 1892–1904.– Вып. 1–3; *Петров Н.И.* Описание Церковно-Археологического музея при Киевской духовной академии.– Киев, 1875–1877.– Вып. 1–2; *Петров Н.И.* Краткое обозрение рукописей Киево-Софийской библиотеки.– Киев, 1911.– С. 5–11.

²⁸ *Рукавіцина Є.В.* “Грамматика или известная правила пѣнія мусикійскаго” М. Ділецького з бібліотеки митрополита Євгенія (Є.О. Болховітінова) // Укр. археогр. щорічник.– К., 1993.– Вип. 2.– С. 62–67.– (ІР, ф. 312, № 126/672).

²⁹ *Дашкевич Н.П.* Старейший список “Малороссийской Енеиды” // ЧИОНЛ.– 1901.– Кн. 15, вып. 1, отд. 2.– С. 33–42; Отд. 3.– С. 39–47; *Адаменко Н.* Список “Енеіди” Ивана Когляревського // Вісн. АН УРСР.– 1938.– № 8/9.– С. 58–60.

³⁰ *Монастырев М.* Собственноручные заметки преосв. Евгения, митрополита Киевскаго, на книгах, поступивших по его завещанию в Киевскую семинарскую библиотеку // Маяк.– 1843.– Т. 7, кн. 14.– С. 95–108; Т. 8, кн. 15.– С. 1–21; 1844.– Т. 13, кн. 25.– С. 1–18; Копии заметок на полях печатных книг, хранившихся в Киев. сем. библиотеке. Переписка митрополита Евгения с АН.– (РДБ ВР, М-10449).

³¹ *Маслов С.И.* Киевские экземпляры “Слова о полку Игореве” // ТОДРЛ.– 1954.– Т. 10.– С. 251–253.

³² *Гайворонский А.И., Кожемякин А.В.* А.Н. Радищев и воронежцы // Подъем.– Воронеж, 1979.– № 6.– С. 138–140.

³³ *Кононко Е.Н.* Примечания на сочинения Державина // Вопр. рус. лит.– Львов, 1973.– Вып. 2.– С. 107–116; 1974.– Вып. 1.– С. 81–83; 1975.– Вып. 1.– С. 110–125;

Кононко Е.Н. Рукописи Г.Р. Державина в ЦНБ УССР // Рус. лит.– 1972.– № 3.– С. 74–85.– (НБУВ ІР, ф. 312, № 706/796).

³⁴ *Лекишвили С.С.* Евгений Болховитинов и вопросы древнегрузинской культуры и истории // Памятники культуры. Новые открытия : Ежегодник, 1983.– Л., 1985.– С.30–37; Неизвестные архивные документы о Грузии в личном фонде Е. Болховитинова // Науч.-информ. бюл. Гл. архив. упр. ГССР.– 1936.– № 1/2.– С. 67–75.

³⁵ *Маслов С.І.* Відділ стародруків Бібліотеки УАН // Вісті Укр. Акад. наук.– 1936.– № 1/2.– С. 71–72.

³⁶ *Николаев А.И.* Е.А. Болховитинов, впоследствии Евгений, митрополит Киевский // Воронеж. епарх. ведомости.– 1868.– № 2.– С. 49, 58–59.

³⁷ Библиогр. зап.– 1858.– № 17.– Стб. 516–517.

³⁸ *Шмурло Е.Ф.* Митрополит Евгений...– С. 107; Прил. 2.– С. 396–397.

³⁹ Письма Е.А. Болховитинова (с 1822 г. митрополита Киевского Евгения) к С.И. Селивановскому (1792–1832) // Библиогр. зап.– 1859.– Т. 2, № 3.– Стб. 65–79; Письма преосв. митр. Киевского Евгения к проф. Г.Н. Городчанинову (1807–1817) // Журн. М-ва нар. просвещения.– 1857.– Ч. 94, № 4, отд. 7.– С. 1–23.

⁴⁰ Выдержки из дружеских писем Евгения (впоследствии митрополита Киевского) к воронежскому приятелю его В.И. Македонцу // Рус. арх.– 1870.– Т. 20, № 4/5.– Стб. 811–812.

⁴¹ *Kłossowski A.* Biblioteka Narodowa w Warszawie.– Warszawa, 1990.– S. 44.

⁴² Переписка митрополита Киевского Евгения с государственным канцлером графом Н.П. Румянцевым и с некоторыми другими современниками (с 1813 по 1825 г. включительно).– Воронеж, 1868–1872.– Вып. 1–3.– С. 80, 88, 95.

⁴³ Письма митрополита Евгения к Анастасевичу В.Г. из Калуги и Пскова // Древ. и новая Россия.– 1880.– Т. 3, № 10.– С. 336–364; № 12.– С. 611–640; 1881.– Т. 1, № 2.– С. 288–314; Рус. арх.– 1889.– Т. 2, № 5.– С. 21–84; № 6.– С. 161–236; № 7.– С. 321–388.

⁴⁴ Из писем митрополита Евгения из Калуги, Пскова и Киева в Дерпт к В.М. Перевощикову (1813–1836) // Рус. арх.– 1890.– Т. 3, № 122.– Стб. 425–448.

⁴⁵ Чтения...– С. 210–213.

⁴⁶ Еще из писем митрополита Евгения // Киевлянин.– 1881.– 26 апр. (№ 92).– С. 3.

⁴⁷ Письма Киевского митрополита Е. Болховитинова к игумену (впоследствии архимандриту) С. Покровскому.– Киев, 1913.– С. 134.

⁴⁸ Тр. Киев. духовной акад.– 1867.– Т. 4, № 12.– С. 629.

⁴⁹ Древ. и новая Россия.– 1881.– № 2.– С. 301.